

קונך, ברוך בוראך", וסימן יעקב והיא רמז לו. עכ"ל אורח חיים.

ואני קבלתי שאומרים ²⁴ "דוד ²⁵ מלך ישראל חי וקיים", וכן הוא בפרק (היו בודקין) [אם אינן מכירין] במס' ראש השנה (כה, א) אמר ר' לר' חייא זיל לעין עיטם וקדש החדש ומנח ביה פימנא דוד מלך ישראל חי וקיים, ופרש"י דוד נמשל בלבנה שנ' "וכסאו [כשמש] ²⁶ (כ) נגדי כיריח יכון (ל) עולם ²⁷ (ס) הקט'.

[מא] ועתה אכתוב מה שכתב הרוקח ¹, וז"ל: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר במאמרו ברא שחקים, וברוח פיו כל צבאם", במאמרו ברא שמים, דכתיב (תהל' לג, ו) "בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם", במאמרו אש ורוח וכוללם יחד, והזכיר שחקים ², כי חלונות בעובי הרקיע, ושם מאמרות ³, וברוח פיו, שהוציא מרוח קדשו, נבראו כל צבא השמים, לפי שהמלאכים מנהיגים אותם ⁴ הזכיר כל צבא השמים ⁵. כתיב ⁶ (תהל' קד, ד) "מלאכיו", וכתיב (שם) "משרתיו", בשעה שהם עושים מלאכותיו, נקראים מלאכים, והם מתהפכים לרוח ⁷, וכשאומרים שירה ⁸ מתהפכין לאש "משרתיו אש לוהט".

ועתה אדמה לך סוד חקר ⁹ במשל היאך מתהפכין: כשהנפש קשורה בלבוש בשר ודם חם לפי שהיא של אש, ואין אדם מרגיש ¹⁰ אלא ברוח פיו ומנחיריו, אבל כשיוצאת מן הגוף הרי היא כרצונה, פעמים לרוח, פעמים לנר שלהבת מאירה, לפי שנבראת מפי עליון, כך מלאכי מרום וכסא כבוד, שנ' (תהל' לג, ו) "וברוח פיו כל צבאם". מזה תוכל להבין סוד מעלה שהם אש מים רוח. "חוק וזמן נתן בהם ¹¹ שלא ישנו את תפקידם", חק וזמן נתן לצבא השמים

הגהות

(ס) פסוק זה בתהילים (פט, לז—לח).

התוספות שהובאו בלקט יושר (א, 69).
24 בסמ"ק מצוריד (מצוה קמח, ליקוט 93) הביא בשם ספר היכלות לומר כן בחידוש הלבנה, ובדרכי משה (או"ח סוס"י תכו) כתב כן בשם רבנו בחיי (פרשת וישב, לח, כט, אך לפנינו נמצא שם רק הסבר הקשר של מאמר זה לקידוש החדש, ותו לא) ובלקט יושר (שם) איתא שכן אמר מהרא"י. ²⁵ בלקט יושר (שם): אף דוד.
26 בגליון. ²⁷ יש להעיר שכן הוא בלקט יושר (שם) ע"פ רש"י, ואולי כך היתה לפניהם הגירסה ברש"י.

[מא] 1 סידור הרוקח (כת"י מ"ס 16664, דף 181 ב וכת"י מ"ס 12330, דף 148 ב). ² עיין מרגליות הים, סנהדרין מב, א אות יג, מש"כ על שאלה זו. ³ בכתה"י הנ"ל: בכל מקום מזכיר שחקים, כמו (איוב לז, יח) "תרקיע עמו לשחקים" ... והזכיר שחקים כי שם חלונות בעובי הרקיע ושם המאורות. ועיין פרקי דר"א (פ"ו): ובשלש מאות וששים וששה חלונות החמה יוצא ונכנס.

שלא ישנו כמו שנצטוו להנהיג העולם¹², "ששים ושמחים לעשות רצון קוניהם"¹³, שהמלאכים והשמש והיריח שמחים לעשות רצון קוניהם (שהמלאכים והשמש והיריח שמחים לעשות רצון קוניהם), שנ' (תהל' יט, ו) "ישיש¹⁴ כגבור לרוץ אורח". פועלי אמת ופעולתם אמת" שהם אמיתיים וכן פעולתם, (תהל' יט, ג) "יום ליום יביע אומר ולילה ללילה", שהיום¹⁵ לזה מן הלילה בימות החמה, והלילה מן היום בימות הגשמים, (שם, ד) "אין אומר", אין תחרות ביניהם ואין¹⁶ שטר יוצא מביניהם לפי שפעולתם אמת¹⁷, "וללבנה אומר¹⁸ שתתחדש" בכל חדש, "עטרת תפארת לעמוסי בטן", לישראל הקרואים (ישע' מו, ג) "עמוסים מני רחם", דהיינו מבטן¹⁹, "שהם עתידים להתחדש כמותה", כמו הלבנה, "ולפאר ליוצרים"²⁰ בשיר חדש²¹, "בא"י מקדש ישר", (ויק' יט, ב) "קדושים תהיו", וישראל מקדשים, ראשי חדשים²², דכתיב (ויק' כג, ב) "אשר תקראו אותם", אתם כתיב. תיבות²³ בזו הברכה, כמו מן (תהל' יט, ב) "השמים מספרים כבוד אל" ע' ד (שם, ז) "ואין נסתר מחמתו".

ואומר לאחר הברכה ג' פעמים, "סימן טוב תיהוי לכל²⁴ ישר", "ברוך בוראך ברוך יוצרך ברוך מקדשך"²⁵, ורוקד ג' רקידות כנגדם²⁶, ואומר ג' פעמים, "כשם²⁷ שאני רוקד כנגדך ואין נוגע בך, כן אם ירקדו אחרים כנגדי לא יגעו בי", (שם' מו,

שנוסח החתימה לפי הרוקח הוא, "מקדש ישראל וראשי חדשים". ועיין שמו"ר פר' טו, כד, ובתורה שלמה (שם' יב, אות לג) שבכת"י שמו"ר (שם) נמצא הנוסח, "מקדש ישראל וראשי חדשים", וכן בכת"י של מסכת סופרים (מהד' היגער פי"ט ה"י). 23 גם בכת"י מ"ס 16664 חסר מספר התיבות, ונאמר שם, "בזו הברכה תיבות כמו וכו'". מספר התיבות בפסוקים אלו הוא נא תיבות, ולפי זה נוסח סוף הברכה ע"פ הרוקח הוא, "להתחדש כמותה ולפאר ליוצרים, בא"י מקדש ישראל וראשי חדשים". וכעין נוסח זה איתא במחזור ויטרי (עמ' 183), "להתחדש ולפאר יוצרים כמותם, בא"י...". (ועיין עוד סידור רב סעדיה גאון (מהד' מק"ב עמ' צא, ובש"ג 4 שם) ומחזור בני רומא (הובא בסידור אוצר התפילות, עמ' תכו, בעיון תפילה) שאין בנוסחתם, "על כבוד מלכותו", אלא נוסחאות אחרות). אבל בכת"י מ"ס 12330: "כ"ד תיבות בזו הברכה...". וכנראה צריך לקרוא, "ג"ד תיבות", וזה מתאים למילות הפסוקים כאשר מוסיפים את הפסוק הראשון של המזמור, "למנצח מזמור לדוד". ולפי מספר זה צריך להוסיף בנוסח הברכה עוד 3 מילים, כנראה, "על כבוד מלכותו", הנמצאות ברוב הנוסחאות (לפני החתימה). 24 בספר הרוקח (סי' רכט): לישראל. 25 שם: מחדשך. 26 בכת"י מ"ס 16664: כנגדה. 27 בכת"י מ"ס 12330: כשם שאני מרקד ואיני נוגע בך

12 אולי כוונתו כי ש מפרשים שהובאו באו"ז (ח"ב סי' תנו): "שלא ישנו את מנהגם לעמוד בכל מזל ומזל", כי זה שייך להנהגת העולם, וכפירוש זה משמע גם בדברי מהר"י ברונא (סי' יד), עיי"ש היטב. 13 עיין על נוסח זה בכף החיים (או"ח סי' תכו, אות ו) ובאנצ' תלמודית (ערך ברכת הלבנה, כרך ד עמ' תעב, הע' 98). יש להוסיף שכן נמצא גם בסמ"ק (סוף מצוה קנא) והוזכר גם באו"ז (שם) אגב אורחא. 14 מכאן מובא בסידור המקובל ר' הירץ (גליון אל, דף 1, ב). 15 ע"פ ויק"ר פר' כו, ד (ועיין עוד שמו"ר פר' לא, טז; תנחומא משפטים, טו ומדרש תהלים יט, אות י). 16 בכת"י מ"ס 16664: אין דברים — אין שטר וכו'. ובסידור ר' הירץ: אין אומר ואין דברים — אין תחרות ביניהם ואין שנאה ביניהם. 17 ע"כ בסידור ר' הירץ. 18 בכת"י הנ"ל: אמר, וכנראה זו הכוונה גם כאן (וראה לעיל סי' מ הע' 1). 19 בכת"י מ"ס 16664: העמוסים מני בטן שהם עתידים וכו'. וכן הוא בפסוק: העמסים מני בטן הנשאים מני רחם. אבל בכת"י שהיה לפני רבנו דולג בטעות לסוף הפסוק, "מני רחם" — וכן הוא בכת"י מ"ס 12330 — וכדי להתאים לנוסח הברכה הוסיף רבנו, "דהיינו מבטן". 20 בכת"י מ"ס 16664: ולפאר יוצרים, ובספר הרוקח (סי' רכט): ולפאר שם יוצרים. וראה סי' מ הע' 3. 21 ראה הע' 23. 22 משמע

(טז) „תיפול עליהם אימתה ופחד“²⁸, ולמפריע, „א“א²⁹ סלה, הללויה“, ואומר לחבירו ג' פעמים „שלום עליך“³⁰.

ולמה מרקדין כנגד הלכנה, לפי שכתוב (איוב לח, ט) „בשומי ענן לבושו וערפל חתולתו“, ואמרינן בפרקי דר' אליעזר (סוף פרק ז) הלכנה³¹ מונחת כבין שתי קערות, וכת' בשכינה³² (איוב כו, ט) „(י)פרשו עליו עננו“, (תהל' יח, יב) „חשכת מים עבי שחקים“, וכתוב (שם, י) „ערפל תחת רגליו“, ואמרינן בסנהדרין (מב, א) המקדש על הלכנה כאילו מקבל פני שכינה, לכך מרקדין כמו (יחז' א, יד) „והחיות רצוא ושוב כמראה הבזק“, לכך³³ מברכין עליה עד חצייה³⁴ (יחז' א, כח) כקשת³⁵ „כן מראה הנוגה“, (שם י, א) „כמראה דמות כסא“, (תהל' כה, יד) „סוד ה' ליראייו“. רוקח.

עוד שמעתי הטעם דכתיב (שם' כו, יא) „ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו“, ותרגומו „וחדוו“³⁶ כאילו אכלו ושתו, ובשעת חדוה מרקדין, והמקבל פני לבנה כאילו מקבל פני שכינה³⁷.

ומה שנותן שלום לחבירו, מאחר שקיבלו פני שכינה הוו להו פנים מאירים³⁸ (סא), ואיכא פנים חדשות, ולפנים חדשות נותנים שלום⁴⁵. ולמה ג' שלום,

הגהות

(סא) ולכך מרקדין ג' פעמים, כי ג' קרון פנים כתיב בפרשת כי תשא אצל משה רבינו, (שם' לד, כט) „ומשה לא ידע כי (קרון) [קרון]³⁹ עור פניו“, (שם, ל) „והנה (קרון) [קרון]³⁹ עור פניו“, (שם, לה) „כי קרן עור פני משה“. וכנגדם כתיב ג' אורות⁴⁰ בפסוק (ישע' ס, א) „קומי אורי כי בא אורך, וכ[בור] ה' עליך זרח“.

שהביא דעת נהרדעי, שעד י"ו ימים, ואח"כ הביא מהירושלמי (ברכות פ"ט ה"ב, סה, א) „עד שתראה כחצי המטה, פ' כחצי עוגה“. וע"פ מה שכתב כאן נראה שהכריע כרב יהודה (בבבלי), האומר עד שבעה, משום שגם בירושלמי יש מאן דאמר כזה — „כחצי המטה“, אבל אין בירושלמי שום מאן דאמר שסובר עד טז כנהרדעי בבלי, אלא רק עד יד. ולא מצאתי עוד מי שפסק כן, אבל בלקט יושר (א, 69) הביא בשם ריב"א, שאפילו נפסוק שזמן הברכה הוא עד שבעה — אם בירך אח"כ אינה ברכה לבטלה, א"כ ריב"א ידע שקיימת דעה כזו. 35 בגמ' (סנהדרין מב, א) : כי יתרא, ופי' רש"י : כמו יתר של קשת. 36 לפנינו בתרגומים : והוו חדן בקרבניהון דאתקבלו כאלו אכלין ושתו. 37 וא"כ הוא במצב כעין „ויחזו את האלקים“. 38 כעין משה רבנו, שאחר שדבר עמו ה' פנים אל פנים קרן עור פניו (עיין בהגהה סא). 39 ייתכן שאות ו' היתירה נמחקה בכתה"י, אך קשה לראות את סימן המחיקה. במקומות אלו מנוקדת האות ר' בפתח, כנראה כדי להדגיש את מחיקת האות ו'. 40 „אורי“, „אורך“, ו„זרח“.

כך... ובספר הרוקח (שם) ... ואיני נוגע בכך אם ירקדון אחרים עלי... 28 כאן לא כתב עד היכן אומר, אך בספר הרוקח (שם) כתב לומר גם את סוף הפסוק „עד יעבור וגו'“, וכן למפרע. 29 = אמן אמן. בכתה"י הג"ל : אא"א ס', וגם בספר הרוקח (שם) שלש פעמים אמן. בכתה"י של מסכת סופרים (מהד' היגער, פי"ט ה"י) בחלקם ג' פעמים ובחלקם ב' פעמים. ועיין לקט יושר (א, 69—70) שהביא מקורות לכך שדווקא ב' פעמים ולא ג'. ועיין כף החיים (או"ח סי' תכו, אות מז) ואליה רבה (שם, ס"ק ד). 30 עיין תחילת הגהה סב והע' 48 שם. 31 בכתה"י הג"ל : זו הלכנה שמונחת... שכן הדרשה בפרקי דר"א מיוסדת על הפסוק הנזכר. 32 ג"ל שכוונת הרוקח היא שלבושי הלכנה הם ענן וערפל, והמחיצות המסתירות את השכינה הן ענן, חשך וערפל, כנאמר בפסוקים דלהלן, ודמיון זה מסביר את דברי הגמ', שקידוש הלכנה הוא כקבלת פני השכינה. 33 כלומר, מאותו טעם שמדמים קידוש לבנה לגילוי השכינה שראה יחזקאל, א"כ מראה הלכנה צריך להיות כעין מה שנגלה שם. 34 עיין ספר הרוקח (סוס"י רכת)

כי יש ג' מראות לכסא, וג' מראות לקשת, וג' מחיצות ⁴⁶ חשך ענן וערפל ⁴⁷ (סב).
[מב] נחזור לראש לעניין הלל, הטעם למה מדלגין (תהל' קטז), „אהבתי“ (שם
קטז) ו„לא לנו“.

וזו לשון הרוקח ¹: בראש חדש ובשאר ימי ² חג המצות מדלגין בהלל, להודיע

הגהות

הא דמהדרין בעשרה ⁴¹, (כשמרבי') [כשמכריזין הלבנה], לפי שאין שכינה אלא
בעשרה ⁴², שני' (תהל' פב, א) „אלהים ניצב בעדת אל“, [ואין] עדה פחות מעשרה ⁴³. עוד טעם
אחר, למה נסמך ⁴⁴...

(סב) מה שאומ' „שלום עליכם“ ⁴⁸ ג' פעמים אחר ברכת לבנה, סוד גדול ועמוק הוא, כי כל
המברך את הלבנה כאילו הקביל פני שכינה, וידוע ששכינה היא מומדת מ' ל', ח"ו היה נראה
כמו שקצין בנטיעות ⁴⁹, לכך אומ' ג' פעמים „שלום עליכם“, כנגד מ' ל' וכנגד ת' פ' וכנגד
ד' ע' שהכל אחד הוא. ומשום הכי (ר"ה כה, א) כשנזכרו [שמד] ⁵⁰ שלא לברך ברכת לבנה ⁵¹
שלחו לומר „דוד מלך ישראל חי וקיים“, כי המידה שהלבנה יוצאת ממנה היא [מידת] מ' ל',
שמקבלת שפע מן הטי' האחרות, כן הלבנה מקבלת אורה מן החמה, [והיא המידה] שתפשו בה
דוד המלך ע"ה, וכדי שלא לקצין בנטיעות אומ' „חי“ רמז ל' ת' פ', „וקיים“ רמז ל' ד' ע'. הקט'.
מה ⁵² שרוקדין ג' [פעמים] ⁵³, משום שמחה ⁵⁴ כאילו אנו מקבלין פני שכינה, וחדוה
גדולה כשהוא מחול שני' (ירמ' לא, יב) „אז תשמח בתולה [ב] מחול“, ועוד רוקד פ"ע ⁵⁵ לעתיד
שיהא אור הלבנה כאור החמה, ועוד פעם אחת שאנו מראים באצבע השכינה, בדכתיב (ישע'
כה, ט) „ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה... נגילה ונשמחה בישועתו“, זהו ב' שמחות לעתיד.
לעתיד ⁵⁶ יקח דוד ויגביה הכוס שני' (תהל' קטז, יג) „כוס ישועות אשא“, ולא תיקשי למה
לא יברך אהרן הכהן והלא ⁵⁷ הכהן קודם לברכה, וי"ל הא דכהן קודם לברכה משום דכתיב
(ויק' כא, ח) „וקדשתו“ וכהן בא מצד החסד ⁵⁸, אבל לעתיד לבא שכל הצנורות הולכים
אל הים אז הכל אות' מידת דוד שהוא מלכות מליאה כל טוב, ואין צריך כהן, אלא אות' מידה
שהיא מלכות דוד.

לומר בלשון יחיד, ועיין לקוטי מהרי"ח (ח"ב דף
ק, א) שהסביר את שתי הלשונות ויישב את
המנהג. ⁴⁹ „דכל מאן דנטיל מלכות בלא ט'
ספירן — איהו מקצין בנטיעין“ (תקו"ז, תקונא
שתי' ותשעה, מהד' ר"ר מרגליות דף קין, ב).
⁵⁰ בגליון. ⁵¹ כלומר, שלא לקדש החדש
בראיית הלבנה. ⁵² מכאן עד סוף ההגהה —
בדף 148 א, אך ע"פ העניין וע"פ הכתב נראה לי
שזהו המשך להגהה שתחילתה בעמוד הקודם,
ומחוסר מקום נכתב שם. ⁵³ ייתכן שחסרה
מלה נוספת, „היינו“ ואולי „פ"א“. ⁵⁴ עיין
בדרכי משה (או"ח סוס"י תכו), ובהגהות הרמ"א
(שם, סעיף ב), ובשער הציון (שם, אות יב).
⁵⁵ אולי צריך לקרוא: פ'ע' (=פעם), אך נראה
יותר שצ"ל: פ"א (=פעם אחת), כלהלן.
⁵⁶ פסחים קיט, ב. ⁵⁷ גיטין נט, ב. ⁵⁸ עיין
זוהר בראשית רנז, א, וברעיא מהימנא ר"פ גשא,
קכא, ב (וכן ילקוט חדש, ליקוטים אות פ).
[מב] 1 פירוש הרוקח לסידור, כת"י מ"ס 16664, דף
272 ב, וכת"י מ"ס 12330, דף 189 א. 2 דף 148 א.

⁴¹ עיין בכף החיים (או"ח סי' תכו אות יג) טעמים
אחרים. ⁴² סנהדרין לט, א (ועיין אבות, פ"ג מ"ו).
⁴³ מגילה כג, ב, ורש"י ד"ה עדה. ⁴⁴ סוף
הגהה זו קרוע, וחבל על דאבדין. ⁴⁵ ועיין
שו"ת מהרי"ל החדשות (סי' מז) שכתב באופן
אחר, ועיין בכף החיים (או"ח סי' תכו, אות מו)
ובאנצ' תלמודית (ערך ברכת הלבנה, כרך ד,
עמ' תעד, ובמצויין בהע' 132 שם) טעמים
נוספים. ⁴⁶ וכנגד כל מראה ומחיצה — מאירים
פניו, וא"כ הוי ג' פנים חדשות. ⁴⁷ כן היא
לשון הפסוק (דב' ד, יא), ועיין הפסוקים שהובאו
לעיל בסוף דברי הרוקח. ⁴⁸ אע"פ שבסי' מ
ומא העתיק רבנו מהטור ומהרוקח: שלו' עליך,
כתב כאן בלשון רבים, כי כך היה המנהג בזמנו.
וכן מובא בפי' הסידור למקובל ר' הירץ (גל' אל,
דף 2, א), וכן נדפס באגודה (קראקא שלא)
במסכת סופרים (ריש פרק יט), מה שאין כן
בשאר כת"י ודפוסים של מסכת סופרים, שבהם
איתא: שלו' עליך. ועיין מקור חיים (לבעל
חות יאיר), קיצור הלכות סי' קע, ס"ב, שצריך

[חילוק ימים שחייב לגמר] בהן את [כל ההלל] ובין ימים שאין חייב לגמור, כי בהיות ישר' ביחד³ ברגל היו אומרים ההלל כגון ביום ראשון [של] חג המצות, ובשאר ימי חג המצות כתיב (דב' טז, ז) „ופנית בבקר והלכת לאהלך”⁴, ובראשי חדשים שאין ישראל שם⁵, אין אומ' ההלל⁶. וכתיב (תהל' קטז, ב) „ובימי אקרא”⁷, ובימי, למעוטי שבת שאינו תלוי בבית דין, כדכתיב (שמ' כ, י) „שבת לה”⁸ (סג), ולמעוטי¹¹ יום הכפורים ור”ה, לפי (ערכין י, ב) שאמרו מלאכי השרת וכו', ע”ד, ספרים נפתחים לפני ספרי חיים ומתים, ואיך יאמרו שירה, הרי „ובימי אקרא”, ימים התלויים בב”ד, לכך אומ' גם בר”ח¹², שהרי הימים תלויים נמי בב”ד, רק צריך לדלג להודיע שאינו דומה לימים י”ח, כי בחג המצות יום ראשון צריך לגמור שכל ישרא' שם ברגל, וכתיב „ופנית בבקר והלכת לאהלך”¹³, הרי אינם חייבים לגמור ואינו משונה בקרבנות¹⁴, אבל בח' ימי חג הסוכות גומר, כי כל ח' ימים טעון לינה¹⁸ ומצוין ישרא' יחד ברגל, לכך גומר.

ובכל התורה הקדים שולחן למנורה, ובפר' אמור אל הכהנים (ויק' כד א—ד, ה—ט), דכתיב ביה פרשת המועדות (שם כג), הקדים מנורה לשולחן¹⁵, כדי להקיש מצות נרות לחג, מה סוכות קורין ח' ימים ההלל, אף בחנוכה¹⁶ שהוא מצות מנורה

הגהות

1134567

(סג) [8] איקרי „ימי” [9] יום¹⁰ הש'.

מנהג, וא”כ מסתבר שמברכים על הלל זה, ובכל זאת אין מזה שום ראיה למחלוקת הראשונים (תוס' שם, ועוד) אם מברכים על מנהג, אך שמא אחר שהונהג המנהג דרשו דרשה זו כאסמכתא. 13 עיין סוכה מז, א ותוס' שם ד”ה לינה, אך מדברי תוס' נראה שפשוט יותר ששבעת ימי הפסח טעונים לינה מאשר שמונת ימי הסוכות. ואולי אין כוונת הרוקח שטעונים לינה עד אחר יו”ט האחרון, אלא שכל יום טעון לינה בלילה שאחריו (כפי' רש”י שם), אך בסוכות היו מצויים עולי רגל בכל יום, והם שהו יום שלם בגלל חיוב הלינה, א”כ היו הרבה מישראל יחד ברגל ואמרו הלל, אבל בפסח, כיון שכל מי שהיה יכול לבא בא להקריב קרבן פסח, ומיד למחרת יו”ט ראשון חזרו לבתיהם כדכתיב „ופנית בבקר” — א”כ בשאר ימי הפסח לא היו כמעט עולי רגל, וזה לא נחשב שישאל יחד ברגל לעניין הלל. ובערוגת הבשם (ח”ב, עמ' 235) כתב בשם ספר הכבוד: „אבל בי”ו [בניסן] — ופנית בבקר והלכת לאהלך, וכן בשבועות, אבל בסוכות שחנכו כל ז' את הבית [בימי שלמה] והיו צריכין להיות שם — גומרין אותו כל ח”ו. ואולי זה הפירוש של „טעון לינה” כאן. 14 טעם זה הביאה הגמ' (ערכין י, ב). 15 ובוזה נסמכה פרשת מנורה לפרשת מועדות שמסתיימת בחג הסוכות. 16 קורין ח'

3 בערוגת הבשם (לר”א מביהם, ח”ב עמ' 235) מביא מספר הכבוד (לבעל הרוקח) שלהלל צריכים להיות כל ישראל מדכתיב גבי „ברכו את ה'” „בית ישראל” „בית אהרן” „בית הלוי” — „בג' בתים הללו יחד — גומרין”. 4 א”כ אין ישראל יחד. 5 שאין חיוב עליה לרגל בר”ה. 6 אין אומ' כל ישראל, בעליה לרגל, ולכן אין בכלל חיוב לגמור את ההלל. 7 בערוגת הבשם (שם) בשם ספר הכבוד מפרש: בימי' שאני קורא, ובשבת קדוש ועומד. ועיין בפירוש ההלל לרוקח (סיני עב, ד—ה, עמ' רמ) שמוצא במלים „ובימי אקרא” רמזים לימים שגומרים בהם את ההלל. ועיי”ש (עמ' רמג) שכתב על הפסוק „כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא” — „ההלל”. ועפ”ז אפשר לפרש גם כאן: ובימי — אקרא ההלל. 8 אולי יש להשלים: וא”כ לא איקרי. 9 אולי: אלא. 10 מלה זו אינה ברורה. 11 איני יודע אם גם זה מתמעט מ„ובימי”, שימי דין אינם נחשבים „ימי”, או שכוונתו כאן, ונתמעטו, אך לא מהפסוק הג”ל. 12 משמע מכאן שקריאת הלל בר”ח אינה מנהג בעלמא, אלא דין הנלמד מדרשה. ולפ”ז דברי רב (תענית כח, ב) „מנהג אבותיהם בידיהם” יתפרשו, שהנהגה זו, המבוססת על דרשה זו, מסורה בידם מאבותיהם, אך בתורת דין ולא

בימי חשמונים¹⁷, ומה בחנוכה נרות, אף בחג הסוכות מנורות¹⁸, ואשה בוררת חטים לאור הנר¹⁹, ומקישין נרות חנוכה לפרי החג לב"ש²⁰.

ומה²¹ שמדלגין (תהל' קטן, א—יא) „לא לנו" ו„אהבתי" (שם קטן, א—יא) בר"ח ובשאר ימים שכפסח, היינו טעמא, דכל פרשה שמתחלת כמו שמסיימת אין לדלג, לפי ששנה עליו הכתוב, והלל מתחיל (שם קיג, א) „הללו עבדי ה'" ומסיים²² לפני „הודו" (שם קיז) „הללו את ה' כל גוים וגו'", ולהכי אומרים „הללויה הללו עבדי ה' וגו'". ואו' (שם קיד) „בצאת ישר' ממצרים", כי הוא נמי מעניין „הללו עבדי ה'", כי (מגילה יד, א) הללו עבדי ה' ולא עבדי פרעה, ו„בצאת ישר' ממצרים" עד (שם קיד, ח) „למעיינו מים" עניין אחד הוא, מניסים שנעשו לאבותינו במצרים. ומדלגין „לא לנו", [לפי שאין ראשו כסופו²³, וגם]²⁴ איירי מעניין אחר, דאיירי ממלחמת גוג ומגוג²⁵, ומדבר מגלות ד' אומות²⁶, ולשון בקשה הוא²⁷, ש[ישראל]²⁴ כופרין בע"ז, ואומות העולם אומ' (שם קטן, ב) „איה [נא] אלהיהם", והם משיבין (שם, ג) „ואלהינו בשמים". וכתוב (שם מב, ג) „מתי אבא ואראה פני אלהים", (שם, ד) „(באומר) [באמר] אלי כל היום איה אלהיך", (שם, ה) „אדדם עד בית אלהים בקול רינה ותודה המון חוגג", (שם, יא) „באומרים²⁸ אלי כל היום איה אלהיך", (שם מג, ד) „ואבואה אל מזבח אלהים, אל אל שמחת גילי", כלומר כשהם בגלות אומרים, הרי הייתם עולים לרגל ואומרים הלל, וסמך לאותו²⁹ מזמור (שם מד, כא) „אם שכחנו שם אלהינו". ועד (שם קטן, יא) „ומגינם הוא" איירי הכל מעניין אחד, לכך מדלגין מ„לא לנו" עד (למעיינו מים) „ומגינם הוא". גם³⁰ כלילי פסח אומרים הלל עד „למעיינו מים", ואחריו מתחיל בברכה „אשר גאלנו", ו„לא לנו" אומר על כוס רביעי, אלא לפי שעניין אחר הוא. ואומר (שם, יב—יח) „ה'

ימים ההלל. 17 וכן איתא בפ' הרוקח עה"ת (ויק' כד, ב), וכעין זה הביא בערוגת הבשם (ח"ב, עמ' 234—235), גם בשם ספר הכבוד (לבעל הרוקח), וכן איתא בבעל הטורים (ויק' כד, ב). 18 של זהב, בשמחת בית השואבה (סוכה נא, א). 19 של שמחת בית השואבה (שם נג, א). 20 שבת כא, ב. 21 קטע זה (עד „עוד טעם אחר") וכן סוף הסימן (מ, ולפי שאמר") נמצאים בכתה"י הנ"ל בסגנון שונה במקצת, ובעזה"י כשיצא סידור הרוקח לאור ע"פ כתבי היד — ניתן יהיה להשוות בפרוטרוט את העתקת רבנו למצוי שם. 22 עיין תוס' סוכה (לת, ב ד"ה מכאן שמצוה לענות) שכתבו „ושמא מתחלת הלל עד הודו' פרק אחד". 23 רבנו הוסיף טעם זה כאן, לגבי הדילוג על „לא לנו", ע"פ מה שכתב הרוקח עצמו (להלן) לגבי „אהבתי". 24 בגליון. 25 כאיכא דאמרי בשם ר' יוחנן, פסחים קיח, א. וכן הובא בשם הרוקח במנהגים דבי מהר"ם (עמ' 25), והוא בסידור הרוקח (כת"י מ"ס 16664 דף 267 א וכת"י

מ"ס 12330 דף 181 א). 26 עיין דברי ר' יוחנן הראשונים שם: זו שעבוד מלכויות. ובסידור המקובל ר' הירץ (גל' אמ, דף 3 א) דרש „פה ועין און אף — ד' גליות", עיי"ש. 27 להלן לגבי „אהבתי" מובא דבר זה כטעם בפני עצמו, וא"כ גם כאן יש להבינו כך, ולא כראייה שאיירי מעניין אחר, והטעם הוא שאין זה, הלל' — תהלות ותשבחות, אלא בקשה. 28 ו' יתירה, סימן לקמץ (קטן), י' יתירה, סימן לתנועת סגול, ע"פ ההגייה האשכנזית המקובלת לקמץ בסוף מלה (שבת — שאבעס, וכד'). כתיב זה מצוי בספרי חכמי אשכנז ובכתבי יד (ועפ"ז נכון מש"כ רבנו בסדר פסח של זקינו, בעל „ציוני" על התורה (מוריה קכה—קכו, עמ' יח, שורה המתחילה „חלק"): בטניך (במקום: בטניך), ולא כמש"כ שם בסוף הע' 37). 29 פרקים מב—מג נחשבו כמזמור אחד (עיין מלבי"ם בתחילת פרק מב) וכן הם משמשים יחד כשיר של יום בסוכות (למנהגי הגר"א והספרדים). 30 חוזר למה שאמר שמדלגין „לא לנו" דאיירי מעניין אחר.

זכרנו", ובר"ח שייך נמי לומר (שם, יח), "ואנחנו נברך יה", כי חתימת הברכה של התחלת ההלל הוא, "ואנחנו נברך יה" ^{אוצר החכמה} הוי כמו ברוך יה, והיינו ברכה בחתימתה. עוד טעם אחר ששייך לומר בר"ח, "ואנחנו נברך יה", דהכי הפי', ואנחנו ³¹ אומרים, נברך שאכלנו משלו"י"ה פעמים בשבוע ³², בו' ימים בכל יום סעודה אחת בכל לילה סעודה אחת, הרי בו' ימים י"ב (סודות) [סעודות], ובשבת ג' סעודות, הרי י"ה סעודות, "מעתי" על כן נזכה, "ועד" ה, "עולם" הבא נהללנו, על כן "הללויה". ובר"ח יתחייב לאכול ³³ ולא להתענות, א"כ נברך היום שאכלנו משלו.

ועוד ט"א שאומרים בר"ח, לפי שיש בו (שם, יז), "לא ³¹ המתים יהללו יה" (סד), לפי (מנחות סט, ב) שהעולם הזה נברא בה', והעולם הבא נברא ב', והמתים אינם בעולם הזה, ולא באו לעולם הבא ³⁴, על כן אינם מזכירין שם יה, ואנחנו, שאנו בעולם הזה שנברא בה', נברך יה, ובר"ח יוצאים מגיהנם ³⁵ שנ' (ישע' סו, כג), "והיה מידי חדש בחדשו ומידי שבת בשבתו יבא כל בשר להשתחות לפני נאום ה'", ובר"ח אע"פ שיוצאים משתחווים לפני הקב"ה, אבל לא יהללו יה.

ומדלגין (שם קטז, א—יא), "אהבתי כי ישמע ה' את וגו'", לפי שאין ראשו כסופו, והוא לשון בקשה, עד "כל האדם כוזב", כי ³⁶ מוסב על (שם, ג), "צרה ויגון אמצא". ועוד, (שם, ב), "ובימי אקרא" ³⁷, (שם, ז), "שוכי נפשי למנוחייכי" כשהולך לבית המקדש ברגל ³⁸, ולא איירי בראשי חדשים.

[ועוד ³⁹] מתחיל (שם, יב), "מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי", וכבר אמר ב, "אהבתי" (שם, ז), "כי ה' גמל עלייכי", ולפי ⁴¹ שאמר כאן, "כל תגמולוהי עלי" אינו צריך ב"כ לומר ^{אוצר החכמה} "כי ה' גמל עלייכי", ולכך מדלג, "כי ה' גמל עלייכי". אומר כאן (שם, יג), "כוס ישועות אשא, ובשם ה' אקרא", ומדלג למעלה (שם, ד), "ובשם ה' אקרא", ואומר כאן (שם, טו), "יקר בעיני ה' המותה לחסידיו", כנגדו (שם, ג), "צרה ויגון אמצא".

הגהות

(סד), "ולא ³¹ כל יורדי דומה", המלאך הממונה על הנשמות דומה שמו, כדא' במי שמתו (ברכות יח, ב): דילמא דומה מכריזו להו, ונקרא דומה על שם המתים דוממין כמו (תהל' ד, ה), "ודומו סלה".

סימן זה (לעיל עמ' קעד), ובדברי הראשונים המובאים שם בהערה מס' 7. ³⁸ כלומר, בפסוקים אלו מדובר בקריאת הלל (=ובימי אקרא) בזמן שהמתפלל אומר לנפשו שובי למנוחייכי, וזה בזמן שעולה לרגל. וכן איתא בפ"י ההלל דבי רש"י (סיני הנ"ל, עמ' רמב, מכת"י רומי) על פסוק זה: "... ששיבנו המקום לירושלים שנקרא מנוחה כדכתיב (דב' יב, ט), כי לא באתם... אל המנוחה. ³⁹ טעם נוסף למה מדלג, "אהבתי", וכעין זה כתב בשו"ת בנימין זאב (סי' שסא, והובא בא"ר, סי' תכב, יב). ⁴⁰ בגליון. ⁴¹ ראה לעיל הע' 21.

³¹ פירוש פסוקים אלו הם קטעים מפירושו של הרוקח להלל (שבתוך ההגדה) בסידור הרוקח, ונדפסו בסיני הנ"ל (בהע' 7, עמ' רלח). ³² רמז זה הובא בסידור המקובל ר' הירץ (גל' אמ דף 4, א בהגהה). ³³ כמו שהביא רבנו לעיל (סי' ד). ³⁴ כנראה כוונתו לעולם שאחרי ביאת המשיח. ³⁵ עיין מה שהעתיק רבנו מסידור הרוקח בעניין זה לעיל (סי' ג). ³⁶ רצונו להקשות שנאמר (שם, ז), "כי ה' גמל עלייכי" וזהו כבר הודאה, ולא בקשה, אלא שההמשך (שם, ח), "כי חלצת" עד "כל האדם כוזב" הוא תיאור הצרה, וזה מה שאמר כאן: כי מוסב וכו'. ³⁷ עיין בראש

ואומר (שם ק"ח) „הודו” ואין מדלגין, כי שינה עליו הכתוב לעכב, בסוף „ברוך הבא” (שם, כט) „הודו לה' כי טוב כי לעולם הודו”. ע"כ מספר חרוקה.

[מג] בפרק אילו טריפות (חולין ס, ב): דרש ר' שמעון בן פזי, כתיב (בר' א, מז), „ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים”, דמשמע שהיו שני המאורות [גדולים], וכתיב (שם) „את המאור הגדול לממשלת (ביום) [היום], ואת המאור הקטן וגו'”, (א"ר יוחנן) [א' יריח] לפני הקב"ה רבונו של עולם אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד, אמר לו לך ומעטי את עצמך, אמ' לפניו רבונו של עולם, הואיל ואמרתי לפניכם דבר הגון אמעט את עצמי, בתמיחה, אמר לו לך ומשול ביום ובלילה, מאי רבותיה שרגא בטיהרא מאי אהני, א"ל זיל לימנו בך ישר' ימים ושנים, א"ל יומא נמי אי אפשר דלא מנו ביה תקופתא דכתיב (שם, יד) „והיו לאותות ולמועדים ולימים ושנים”, א"ל זיל מיקרי צדיקים על שמך, יעקב הקטן, דוד הקטן, שמואל הקטן, חזייא דלא מתיתבא דעתיה, אמר הקב"ה הביאו כפרה עלי שמיעמתי את הירח, והיינו דאמר ר"ל מה נשתנה שעיר של [ר"ח] שנ' בו (במד' כח, טו) „לה”, אמר הקב"ה שעיר זה יהא כפרה עלי לפי שמיעמתי את הירח. ע"כ נמרא.

[והיינו: דאמרינן (גיטין לו, ב) הנעלבין ואינם עולבים שומעין חרפתן ואינם] משיבין ... עליהם הכתוב אומר (שופטים ה, לא) „ואוהביו כצאת השמש [בגבורתו]”, ששמעה חרפתה מחירח] ואינה משיבה כלום.²

[מד] ועתה נתחיל ונפרש כמו שכתב הרמב"ם דאיך היו נהגו לומר ההלל מקדם והיאך אנו נוהגים לומר, והכל נבאר הטיב בעזרת השם ית'.

וז"ל הרמב"ם בחילכות חנוכה: (פ"ג הי"ב—הי"ד): מנהג קריאת ההלל בימי חכמים הראשונים כך היה, אחר שמכרך הגדול² שמקרא את ההלל, מתחיל ואומר „הללויה”, וכל העם עונין אחריו „הללויה”, וחוזר הגדול ואומר „הללו עבדי ה'", וכל העם עונין „הללויה”, וכן על כל דבר ודבר עונין בכל ההלל „הללויה” מאה ושלוש ועשרים פעמים, סימן להם שנותיו של אהרן.

וכן כשהקורא מגיע לראש כל פרק ופרק, הן חוזרין ואומרים מה שאמר הקורא, דכשהוא אומר [הקורא]³ „בצאת ישראל ממצרים” כל העם חוזרין ואומרים „בצאת ישר' ממצרים”, והקורא אומר „בית יעקב מעם לועז”, וכל העם אומרים „הללויה”, עד שיאמר הקורא „אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני”, וכל העם אומרים „אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני”, וחוזר⁴ הקורא ואומר „כי הטה אזנו לי ובימי אקרא”,

שינויי נוסחאות שם. הנוסחאות שלא נזכרו שם — סומנו כאן כהוספות, אע"פ שיתכן שחלקן נמצא בכת"י אשכנזים של הרמב"ם (ראה הע' 4 ו-9). 2 ראה לקמן סי' מה הע' 6. 3 בגליון. 4 בילקוט שינויי נוסחאות הנ"ל רמז לנוסח כעין זה בכת"י אשכנזי (מ"ס 15937), אך גם שם, וגם בשני כת"י אשכנזיים נוספים של משנה תורה

[מג] 1 דף 148 ב. פינת דף כתי"י מודבקת, וא"א לקרוא שם, אך השלמתי ע"פ הגמ' בגיטין ולפי הקשר לגמ' בחולין שבתחילת הסימן. 2 וכן כתב במהר"ם שיף (גיטין שם): כצאת השמש — נעלב מן הלבנה דאמרה אי אפשר לב' מלכים, ושוקק. [מד] 1 עיין ברמב"ם מהד' ש. פרנקל ובילקוט

וכל העם אומרים, "הללויה", [וגו']³, עד שיאמר הקורא, "מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי", וכל העם אומרים, "מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי"⁵, וחוזר הקורא ואומר, "בום ישועות (אקרא) [אשא] ובשם ה' אקרא", וכל העם אומרים, "הללויה", וגו', עד שיאמר הקורא, "הללו את ה' כל גוים שבחוהו"⁶ כל האומים, וכל העם אומרים, "הללו את ה' כל גוים⁷ שבחוהו כל האומים" (סו), וחוזר הקורא ואומר, "בי גבר עלינו חסדו ואמת ה' לעולם הללויה", וכל העם אומרים, "הללויה"¹⁰.

הקורא אומר, "אנא ה' הושיעה נא", והעם אומרים אחריו, "אנא ה' הושיעה נא", ואע"פ שאינו ראש הפרק, הקורא אומר, "אנא ה' הצליחה נא", והעם עונים אחריו, "אנא ה' הצליחה נא", הוא אומר, "ברוך הבא" (סו), וכל העם עונים, "בשם ה'".

ואם היה הקורא את ההלל קטן או אשה או עבד, העם עונים אחריהם מה שהן אומרים מלה מלה בכל ההלל.

זהו חמנהג הראשון וכן ראוי לילך, אבל בזמנים אילו ראיתי בכל המקומות מנהגות משונות זו מזו בקריאתו ובעניית העם ואין אחד מהם דומה לאחד. עכ"ל הרמב"מ.

[מה] והנה אפרש הגמרא מפרק לולב הגזול¹, ומקצת גמרא במסכת שוטה בסוף פרק בשם שהמים בודקין וכו', ואח"כ² נפרש דעת הרמב"מ.

בסוף פרק בשם (שוטה ל, ב): ת"ר [דרש ר' עקיבא]³ בשעה שעלו ישראל מן הים נתנו עיניהם לומר שירה, וכיצד אמרו השירה, כגדול הקורא את ההלל, כלומר גדול המתחיל ומקרא את ההלל לציבור להוציא ידי חובתן, והם עונים אחריו ראשי

הגהות

(סו) "הללו את ה' כל גוים" גם ראש הפרק הוא, כמו "אהבתי" ו"מה אשיב"⁸.

(סו) "ברוך הבא" גם ראש הפרק¹¹.

כאן שום שינוי מכת"י, אך בכתה"י הנזכרים בהע' 4 נמצא גם כאן כמו לעיל, שהעם חוזרים על דברי הש"ץ, ועפ"ז סביר שבכתה"י שהיה לפני רבנו, ובו היתה ההוספה לרמב"ם בנוסח נכון — היתה הוספה כזו גם כאן. 10 במרכבת המשנה הנ"ל מנה בפסוק זה שלש פעמים שעונה הציבור, "הללויה": אחרי "חסדו", אחרי "לעולם" ואחרי "הללויה". 11 לא מצאתי מי שאומר כן. ואולי הבין רבנו כך מדברי הגמ' (סוכה לח, ב): הוא אומר, "ברוך הבא" והן אומרים, "בשם ה'", מכאן לשומע כעונה. כלומר, כאילו הציבור עונים, "ברוך הבא בשם ה'", ואילו היה זה אמצע הפרק, לא היו צריכים לענות אלא, "הללויה".

[מה] 1 להלן בסי' מו. 2 להלן בסי' מח. מכאן נראה ששתי הסוגיות, בסוטה ובסוכה — הן הקדמות לפירוש דעת הרמב"ם, ראה סי' מח הע' 2. 3 בגליון.

(מ"ס 2325 ומ"ס 23171) נמצא נוסח מוטעה, שהקהל חוזרים על כל פסוק ופסוק שאומר הש"ץ — בניגוד לדברי הרמב"ם עצמו בהל' יב. 5 עיין מרכבת המשנה (מהד' תניינא, הל' חנוכה פ"ג הי"ד) שמנה את ראשי הפרקים ואת 123 המקומות שבהם אומרים, "הללויה" ושם כותב שאחר, "מה אשיב וגו'" אמרו, "הללויה" (וראה הע' 8). 6 המלים, "שבחוהו כל האומים" אינן ברוב כתה"י של הרמב"ם (בילקוט שינויי נוסחאות הנ"ל), ואכן, לחשבונו הנז' של בעל מרכבת המשנה, אמר הציבור, "הללויה" מיד אחרי, "כל גוים". 7 עיין להלן (סי' מח) מה שכתב רבנו על דברי הרמב"ם הללו. 8 איני יודע היכן מצא רבנו ש, "מה אשיב" הוא ראש פרק. ואולי דייק זאת מדברי הרמב"ם, בנוסח שהיה לפניו (ראה הע' 4), שהעם חוזרים על, "מה אשיב", כדין ראש פרק. 9 בילקוט שינויי נוסחאות הנ"ל לא סומן

פרקים, כל מה שאומר המקרא עונין הציבור אחריו, כשמתחיל לומר המקרא „הללויה“, גם העם עונין אחריו „הללויה“ שהוא ראש הפרשה, ומכאן ואילך כל מה שקורא המקרא עונין על כל דבר „הללויה“, הבא נמי גבי שירת הים, משה התחיל ואמר (שם' טו, א) „אשירה לה“, והם עונין אחריו „אשירה לה“, דהוא ראש הפרק, משה אמר (שם) „כי גאה גאה“, והם אומרים „אשירה לה“. ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר כקטן קורא את ההלל והם עונין אחריו כל מה שהקטן אומר, הן בראש הפרק הן באמצע הפרק, דתנן בפרק לולב הגזול (סוכה לח, א) מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו [הוא עונה] אחריהן מה שהן אומרים אפילו באמצע הפרק, הן אומרים „הללויה“, והעם עונין אחריהן „הללויה“, הן אומרים „הללו עבדי ה'“, והעם עונין אחריהן „הללו עבדי ה'“, אף כאן, משה אמר „אשירה לה“ והם עונין „אשירה לה“, משה אמר „כי גאה גאה“, והם עונין אחריו „כי גאה גאה“. ר' נחמיה אומר כסופר [הפורס על שמע בבית הכנסת שהוא פותח תחילה והם עונין אחריו, כלומר] * מלמד תינוקות, והוא תדיר בבית הכנסת פורס על שמע לעשרה הנועדים, פורס לשון פרוס החג לפני החג, כלומר מתחיל בברכות שלפני ק"ש, והם מתחילין יחד וקוראים כולם יחד, כך שרתה רוח הקודש על כולם, וכיוונו יחד את השירה בכתבה. במאי קמיפלגי, ר' עקיבא זר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, ור' נחמיה, ר' עקיבא סבר כתיב (שם' שם) „לאמור“, דכתיב „ויאמרו לאמור“ (זו), „לאמור“ אמילתא קמיתא קאי, כלומר משה אמר „אשירה לה“, והם עונין ג"כ „אשירה לה“, דהוא ראש הפרק, אבל מכאן ואילך אינם עונין מה שאמר משה, דמשה אמר „כי גאה גאה“, והם אמרו „אשירה לה“, ור' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי סבר ד„לאמור“ על כל מילתא ומילתא קאי, כלומר על כל מילה ומילה הם אמרו מה שאמר משה, הילכך סבר דמשה אמר „כי גאה גאה“, והם עונין נמי „כי גאה גאה“, וכן כל השירה, ור' נחמיה סבר „ויאמרו“ דאמרי כולתו בחדדי, ד„ויאמרו“ משמע שאמרו יחד, והא דכתיב „לאמור“, דפתח משה ברישא, והכי קאמר ויאמרו כולם אחר שנרשו לאמור, דהיינו אחר שפתח רבם * משה. ע"כ חגמ' מפרק בשם. ונראה דמכאן אנו למידים דלעולם * הגדול מקרא את ההלל * כמו השירה ד, אז

הגהות

(זו) „לאמור“ משמע מה שאמר משה גם הם אמרו.

לשנת ר' ראיתי דבר מתמיה בעניני החזנים ומשמי הכנסיות, כי בדקו אתריהם להיות חכמים ואנשי מעשה מאד מאד, ושלא נשמע עליהם שום דופי כלל, ולפעמים יבקשו אחרי רבנים מופלגים וצורבי מרבנן ואותם ימנו בעבודת החזנות ולא זולתם. 6 כן איתא במחזור ויטרי (עמ' 286), בסידור רש"י (עמ' 190 סי' שפט, והובא בדרשות מהר"ש סי' שמה), בספר הפרדס (סוף הל' פסח, מהד' עהרענרייך עמ' נד) באורחות חיים (הל' ליל פסח, סי' לג) בשם ר"ת, ובמנהגי מהרי"ל

4 לפנינו ברש"י: „שפתא חכם“, ונוסח רבנו מסתבר. 5 בכל המקורות (חוץ מהרמב"ם, ראה בהערה הבאה) הובא דבר זה לגבי אמירת ההלל בליל הסדר. רבנו כולל במלה „לעולם“ גם את אמירות ההלל שבבית הכנסת, שבהן המקרא הוא הש"ץ, שגם הוא היה הגדול, שהרי באשכנז נהגו למנות לשליח ציבור אחד מגדולי הקהל, כפי שכותב ר' משה קפשאל (תקנות קנדיאה סי' מה, והובא באוצר הגדולים ח"א עמ' קמא): ובהיותי באשכנז ואגפיה [סמוך

ישיר משה", דמשה רבם פתח 7. ומכאן גם אנו למידים, דעונים לעולם 8 ראשי הפרקים, אחר המקרא, דילפינן משירה דכתיב, "לאמור" והיינו מה שאומר משה רבינו הם עונים אחריו, אליבא דר' עקיבא ור' אליעזר. והילכך לעולם בקרובין 9 כשמתחיל החזן הפסוקים 10, בימים טובים ובפרשיות 11, או הפיוטים שנתקנו בקדושה בתוך הקרובין 12, כגון, "עד אשא ראש וכו' קדוש" 13, וכן, "ומח שמו וזכרו וכו' קדוש" 14, אז עונים אחריו אותם פיוט' וקדוש', הקהל, כמו השירה.

וכן הפזמונים 15 מתחיל החזן. ונתתי אל לבי, ביש מקומות נוהגים לומר החזן "שומר ישר" 16 ואח"כ 17 עונים הקהל אחריו 18, וביש מקומות בגליל התחתון 19 מתחיל החזן "שומר ישר" ואז 20 מתחילים הקהל ואומרים עם החזן 20*, כל אחד סבור בטעמיה, [וילפינן משירת הים] 21, אותם מקומות שהחזן מתחיל, והקהל עונים אחריו דהוי כמו ראש הפרק 22, וסבירא להו כר' עקיבא וכו' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, ואותם מקומות שהחזן מתחיל והקהל אומרים עמו סבירא להו כר' נחמיה, משה התחיל והם אמרו עמו (סח).

הגהות

(סח) אבל זה לא מצאתי בו טעם ... מה שאמר הקהל 23.

וכו'. ואולי כוונתו לפסוקים שבתוך הפיוטים, הנמצאים בכת"י של מחזורים (ראה מחזור לר"ה, מהד' ד. גולדשמידט, מבוא, עמ' לו), אך ספק אם בתקופת רבנו עדיין נאמרו פסוקים אלו — עיין תשב"ץ סי' קב. 11 בד' פרשיות. 12 הפיוט שלפני הסילוק (אחרי, אל נא לעולם תוערץ"), שיש בתחילתו חרוזים המסתיימים "קדוש". 13 קרובין לפרשת שקלים (סדר עבודת ישראל עמ' 652, סידור אוצר התפלות ח"ב, עמ' עז). 14 קרובין לפרשת זכור (סדר עבודת ישראל עמ' 665, סידור אוצר התפלות ח"ב, עמ' פה). 15 שאומרים בימי הסליחות. 16 הפזמון המודפס בסידורים אחרי תחנון, ובאשכנז אמרוהו רק בתעניות (עיין מהרי"ל, בסליחות ל"ז בתמוז). 17 אחרי שסיים החזן את כל החרוז. 18 וכן כתב בספר דברי קהלת (מנהגי פרנקפורט לרש"י גייגר, עמ' 86): "חזן בנגון ידוע, שומר ישראל" עד, "שמע ישראל", וכן קהל אחריו, חזן, "שומר גוי אחד" עד, "ה' אחד", ואח"כ קהל", וכן הלאה. 19 "דהיינו מקובליניץ והלאה" (שו"ת מהרי"ו, סי' קיג), ובגליל זה נמצאות קלוניא, ארווילר ובונא, שבהן למד רבנו, וגם עיר הולדתו של רבנו — אנדרנך. 20 אחר שתי מלים אלו. 20* על חילוק דומה באמירת, "שומע תפילה" ראה מנהגי מהרי"ל הל' ליל יו"כ (מו, א בדפוס ורשה). 21 בגליון. 22 כי כל חרוז הוא כפרק בפני עצמו. 23 בצילום כתה"י לא ניתן לראות את הכתוב כאן. אולי

(סוף הל' האגדה) בשם רבינו שמחה (משפירא). בכל בו (סי' ג) הביא כן בשם ר"ש (אולי רש"י, או רבנו שמחה הג"ל), ומשם הביא הרמ"א בדרכי משה ובהגהות השו"ע (או"ח תעט סע' א). אולי אפשר לפרש שלזה כיוון גם הרמב"ם (הל' חנוכה פ"ג הי"ב, הובא לעיל בסי' מד) באמרו: "אחר שמברך הגדול שמקרא ההלל", שהרי קטן — מאן דכר שמיה, ומה צורך יש להדגיש שמדובר בגדול. 7 עיין ביאור הגר"א על דברי הרמ"א הנ"ל, שהביא מסוגיה זו — אך מתחילתה — קצת ראייה לזה, עיי"ש. דברי רבנו הם נתינת טעם למנהג. 8 כלומר, לא רק בהלל, שזה מוזכר בגמ' בסוכה (לח, ב), ועיין ברש"י שם עמ' א, ד"ה עונה אחריו הללויה, שהביא ראייה מסוגיה זו, ועיין להלן סי' מו, שבהעתקת דברי רש"י הללו אצל רבנו גוספו המלים, "דילפינן מיניה" — מהגמ' בסוטה, אלא בכל דבר שיש בו ראשי פרקים, וכפי שמביא להלן. 9 הפיוט הנאמר בחזרת הש"ץ בשבתות מיוחדות ובתחנים. ועיין ב, "תשבי" (לר"א בחור) ערך קרבץ, שהביא בשם אשכנזים פירוש שהוא ר"ת, "קול רנה וישועה באהלי צדיקים", ודחה פירוש זה. ומלשון רבנו "קרובין" — בפעמיים ו' — מוכח כדעת התשבי, שהוא שיבוש של המלה "קרובות". (וראה מנהגי מהרא"ק מהד' המכון סי' טו הג' ח). 10 מסיום הקטע, בו מזכיר רבנו, "פיוט", נראה שכוונתו כאן לחרוזי פיוט, וכעין זה במהרי"ל (במוסף של ר"ה): סדר הפסוקים דקודם האוחז

[מו] ועתה ¹ נתחיל (ו) לכתוב משנה ונמרא ממסכת סוכה פרק לולב הגזול (לח, א—ב) :

תנן במתניתין, מי שהיה עבד [או קטן] או אשה מקרין אותו, [עונה אחריו מה שהן אומרים]. ² כך היו נוהגין אחד קורא את ההלל ומוציא את הרבים, ואם היה המקרא עבד או קטן או אשה הואיל ואין מחוייבין בדבר אין מוציאין את המחוייב מידי (חובתו) [חובתו] הילכך, עונה אחריו מה שהן אומ', אבל תבא מאירה לו שלא למד ואם למד תבא עליו מאירה [שמכזה את קונו] לעשות שלוחים כאילו (ט). ואם היה גדול מקרא, את ההלל, עונין אחריו, על כל דבר ודבר, הללויה, כלומר על כל דבר שהמקרא אומר עונין אחריו הללויה כשהמקרא גדול, והכי תנן להו במסכת

הגהות

(ס) וזהנה תמיה' לי איך שנוהגין העולם כלילי פסחים שהקטנים מקרין „הודו“ ו„אנא“ ³. ו„הודו“ ליבא מאן דפליג שלא יקרא הקטן, הואיל ואמר „יאמר נא“, א"כ צריכים אנו לענות אחריו „יאמר נא“, אלא דווקא „הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו“ אותו פסוק ⁴ עונים אחריו [„הודו לה' כ"ט כל"ח] ² אבל „יאמר [ו] נא בית אהרן“, „יאמר נא ישראל“, „יאמרו נא יראי ה'“ שאחר שלשתן אומר „הודו“, פשיטא דאין הקטן מקרא. אבל „הודו“ לבד, ו„אנא ה' הושיעה נא ו„אנא ה' הצליחה נא“ שעונים אחריו כמו שאומר היה יוצא ⁵, כקטן ועבד ואשה כשמקרין אותו, אבל תבא מאירה וכו', שמכזה את קונו לעשות שלוחים כאלה, וא"כ למה קבלו עליהם מאירה. ושמא מי שעושה משום שאין לו אחר שיאמר ויקרא — הוי ביזוי ⁶, אבל מי שמכוין לחנכן במצות ⁷, אדרבה מכוין לשמים, אין זה ביזוי (ע) [אז כשגדול אומר עמו אז אין נפקותא דעונים אחר הגדול] ². הקט' הלוי.

(ע) ⁸ וכן משמע במתני' היבא דהגדול יודע לקרות ועושה הקטן שליח ... ראוי כ"כ, דהא מתני' דקתני מקטן שמקרא [את הגדול, ופירש"י] אבל תבא מאירה מי שבניו ואשתו מקרין לו [לפי שלא למד, ואם למד מכזה את קונו ש] עושה אות' שלוחים, ומה צריך רש"י ⁹ ... שלא למד ... לא למד ואינו חושש על כבוד קונו ... אבל משמע ...

ש„הודו“ הוא ראש פרק ו„אנא“ אינו ראש פרק (ועיין להלן הג' עד). ⁶ עיין בהגהה ע ובהע' ⁹ שם, שנראה שרבנו דייק שם מרש"י במשנה שגם זה איננו ביזוי, אלא רק כשלמד בעצמו ובכל זאת עושה שלוחים שאינם בני חיובא. ⁷ במנהגי מהרי"ל (שם) כתב טעם זה, וגם כדי שלא ישנו. ⁸ מהגהה זו ראיתי רק צילום מטושטש, והקריאה איננה ודאית. גם ההשלמות משוערות. ⁹ כוונת רבנו להקשות, למה צריך רש"י לחלק בין למד ללא למד, הרי גם אם לא למד הוא מבזה את קונו בזה שעושה שלוחים כאלה. אלא צריך לומר שאחרי שהוא לא למד, עשיית השלוחים הללו איננה ביזוי, כי אין לו ברירה, אלא שתבא לו מאירה על כך שמעיקרא לא למד. אבל משמע מזה, שמי שיש לו צורך להשתמש בשלוחים כאלה, אינו בכלל „תבא לו מאירה“, וכדברי רבנו בהגהה סט.

כוונת רבנו לכך שבסיומם של פיוטים חוזר התזן בקול על מה שאמר הקהל, ולזה לא מצא רבנו סמך. לאידך גיסא ייתכן שכוונתו לפיוטים (וכן תהלים, שיר הייחוד ושיר הכבוד) הנאמרים בחילופין, פסוק חזן ופסוק קהל, ורבנו לא מצא טעם מדוע לא אומר החזן מה שאמר הקהל (לפחות יחד עמם).

[מו] 1 דף 149 א. 2 בגליון. 3 במנהגי מהרי"ל (סוף הל' האגדה) ובשו"ת מהרי"ו (סו"י קצג) כתבו שמהר"ש מנע קטנים מלהקרות „הודו“, ו„אנא“ הניחם להקרות. וכן איתא בליקוטי מהרי"ו (ספר הזכרון לגר"ח שמואלביץ עמ' רצט, סי' לה). ומזה נראה שמנהג זה היה מקובל בזמן רבנו. ⁴ אותו פסוק יכול הקטן להקרות כיון שעונים אחריו אותו דבר. ⁵ כחילוקו של רבנו נמצא גם במנהגי מהרי"ל (שם), אך אין שם הבדל בין „הודו“ ל„יאמר נא“. ובשו"ת מהרי"ו (שם) כתב חילוק אחר,

שוטה (ל, ב), כיצד אמרו ישראל' שירה, כגדול מקרא את ההלל והם עונין אחריו הללויה, משה אמר אשירה לה' והם אומרים אשירה לה', משה אמר כי גאה גאה והם אומרים אשירה לה', אלמא דילפינן מיניה ¹¹ דעל כל דבר ודבר אומרים אחריו הללויה. מקום שנהגו לכפול יכפול לפשוט יפשוט [לכרך יכרך] הכל כמנהג המדינה, פי' מקום שנהגו לכפול כל פסוק ופסוק, ומשום הכי נהגו בו לכפול, מפני שיש בו פרשה כפולה, "הודו" תחילה וסוף, "יאמר נא" ג' פעמים, "קראתי [יה]", "ענני במרחב יה", "טוב לחסות בה" ב' פעמים, "סבנו, גם סבנוני", "דחה, דחיתני", "ויהי לי לישועה", "קול רינה וישועה", "ימין ה'" ב' פעמים, "לא אמות", "ולמות לא נתנני", "פתחו לי שערי צדק", "זה השער לה", אבל מאודך ולמטה אינו כפול, והיינו דאמרינן לקמן (סוכה לט, א) מוסיף לכפול מאודך ולמטה. ע"כ מתני'. (גמ':) ת"ר באמת אמרו, כל באמת הלכה היא, ואין חולק בדבר, בן קטן ¹² מברך לאביו, ברכת המזון משהגיע לחינוך דחייב מדרבנן, ובמס' ברכות פר' מי שמתו (ב, ב) מוקי לה דלא אכל אביו [אלא] ¹⁰ כזית, או כביצה, דהוי שיעורא מדרבנן, לברך ברכת המזון, דאילו מדאורייתא לא מחייב לברך ברכת המזון, עד דשבע דכתיב (דב' ח, י), "ואכלת ושבעת וברכת", הילכך אתי מדרבנן ומפיק דרבנן. ועבד מברך לרבו ואשה מברכת לבעלה אבל [אמרו חכמים] ¹⁰ תבא מאירה לאדם שאשתו ובניו מברכים לו, דודאי מחמת שלא למד הוא. אמר רבא הילכתא גבירתא איכא למשמע ממנהגא דהלילא, כלומר הלכות גדולות אנו שומעים ממנהג דהלל שאנו ¹³ אומרים שנוהגים עכשיו בימיו של רבא בבית הכנסת כדמפרש ואזיל, שהיו נוהגים לענות ב' פעמים "הללויה", ולא יותר, ואומרים כל ההלל עם המקרא ¹⁴, עד "הודו", ואומר המקרא "הודו", ועונים אחריו "הודו", וחוזרין וקורין עם המקרא "מן המיצר" עד "אנא ה'", ואומר המקרא "אנא ה' הושיעה נא", ועונין אחריו "אנא ה' הושיעה נא", ואומר המקרא "אנא ה' הצליחה נא", ועונין אחריו "אנא ה' הצליחה נא", כמו שאנו עושין עכשיו, ואין זו בקריאת הראשונים, שהיו עונים "הללויה" על כל דבר, כדאמרינן במתני' ובשוטה פ' כשם (ל, ב), כמו שהבאתי לעיל (סי' מה), וקאמר רבא ממנהגא שאנו עושים עכשיו אנו למידין מה הוא עיקר תיקון קריאת ההלל כשתיקנוהו תחילה, לפי שהכל חייבין בקריאת ההלל ואין הכל בקיאים בקריאת ההלל, ותקנו האחד קורא והאחרים ¹⁵ שומעים הכל ועונין מקצת, דהיינו ראשי הפרקים אומרים כמו שאומר המקרא, והאחר ¹⁶ עונים אחריו "הללויה", ועכשיו שכל בני [אדם שבבית] ¹⁰ הכנסת בקיאים וקורין אותו, ומדינא לא היה להם לענות אחר המקרא, דהואיל והם כולם יודעים לקרות וקורין, ואעפ"כ הם עונין פעמים "הללויה", ופעמים "הודו לה" ו"אנא ה'", כי היכי תלמוד מכאן דמה תיקנו הראשונים לענות

10 בגליון. 11 ראה לעיל סי' מה הע' 8. שנמצאת מלה זו, מנוקד בכתה"י: מ' בפתח, 12 עיין דקדוקי סופרים כאן (סוף אות כ). ר' בצירה. 15 לפנינו ברש"י: ואחרים שומעים, 13 לפנינו ברש"י: ממה שאנו רואים שנוהגין והכל עונים מקצת. ונוסח רבנו נכון. 16 כלומר, עכשיו בימינו בבתי כנסיות. 14 ברוב המקומות והשאר.

למי שאינם בקיאים ולבקיאים (עא), הוא אומר „הללויה” והן אומרים „הללויה”, מכאן שמצוה לומר „הללויה”, כלומר, ממה שאנו נוהגין שהמקרא פותח „הללויה”, ושותקין בשעה שאומר המקרא „הללויה”, ואז עונין אחריו „הללויה”, והמקרא שותק בשעה שעונין אחריו „הללויה”, ואין אנו מתחילין לקרות עמו גם „הללויה” כשאר ההלל כסדר שאנו נוהגין וגומרין עמו שאר ההלל, למידין אנו מכאן שמצוה לענות אחר המקרא „הללויה” בפתיחתו, ואפילו לבקיאים, דהא אנו בקיאים ואפ”ה הוא מתחיל „הללויה” והם שותקים, ואח”כ הם עונין „הללויה” והוא שותק, אלא ודאי בפתיחת הדבר מצוה שיתחיל המקרא ושותקין ואח”כ עונין העם כמו שאמר המקרא, והוא שותק עד שענו מה שאמר המקרא. הוא אומר „הללו עבדי ה'” והם אומרים „הללויה”, מכאן שאדם גדול מקרא אותן עונין אחריו „הללויה”, כלומר מה שנוהגין עוד עכשיו לענות עוד „הללויה” פעם שנייה כשאומר המקרא „הללו עבדי ה'”, ושאר ההלל קורין כולן עמו, מכאן אנו למידין תקנה הראשונה שמי שאינו בקי או בקי [אינו גומרו אלא] ¹⁸ רוצה לסמוך על המקרא, דיו לענות „הללויה” על כל דבר ודבר, ולפיכך החזיקו עכשיו נמי במנהג זה, לסמוך העם שלא יצטרכו לומר „הללו עבדי ה'”, אלא סומכין על המקרא, ודי להם לענות אחר המקרא „הללויה”, כדי לדעת תקנה הראשונה, ולא תשתכח שמותר בכל ההלל לסמוך על המקרא, ולענות על כל דבר „הללויה” ¹⁹ (עב). הוא אומר „הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו”, והן אומרים „הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו”, מכאן שמצוה לענות ראשי הפרקים, [איתמר נמי א”ר ח[י]א] בר אבא מצוה לענות ראשי הפרקים ¹⁸, כלומר, המקרא

הגהות

(עא) וא”ת תקנת הראשונים מאי דהוה הוה, וי”ל דאי חזר הדבר שיאמרו הלל כתקנת הראשונים, או שאינן בקיאים ¹⁷, וכן דבר אחר שדומה לזה יודעים אנו מה שניתקן לבקיאים, ולשאננים בקיאים. הקמ”ה הלוי. וכדנפרש לקמן הכל.

(עב) והנה שמעינן עתה תרתי מילי, הדא למי שאינו בקי או מי שרוצה לסמוך ולשמוע מן המקרא הלל, אפ”ה בראשי פרקים מתחיל המקרא ושותק העם, ואז עונים העם אחר המקרא, ואז שותק המקרא עד שאמר העם כל מה שאמר המקרא, ואז אומר המקרא „הללו עבדי ה'”, ושותקים העם — ושומעים ועונין „הללויה” על כל דיבור ודיבור, מלבד ראשי הפרקים מתחיל המקרא, ועונין העם אחריו מה שאומר המקרא, כדנפרש לקמן — ¹⁸ וזה ילפינן מדמתחיל המקרא ואומר „הללויה”, והם עונים אחריו „הללויה”, ואין אומרים ביחד, ו”הללויה” הוא ראש הפרק. ושמעינן נמי מי שאינו בקי לומר עם המקרא, או מי שבקי ורוצה לסמוך על המקרא כשיאמר הלל, אז יענה אחר המקרא „הללויה” על כל דבר ודבר שיאמר המקרא, וזה ילפינן מדמתחיל המקרא לומר „הללו עבדי ה'” והם עונים אחריו „הללויה”. הקמ”ה הלוי.

על מה שמקשה כאן רבנו, מאי נפק”מ לנו תקנת הראשונים, ועל זה אמר שגם היום, מותר לסמוך על הש”ץ ולענות „הללויה”, אך זה דווקא למי שאינו בקי, וכדברי רבנו, כי היום נוהגים שהבקיאים אומרים הכל ואינם סומכים על הש”ץ. ¹⁸ בגליון. ¹⁹ ברש”י כאן נוסף: למי שאינו בקי. וראה הע’ ¹⁷.

¹⁷ נראה לי שלזה כיון רש”י בסוף ד”ה הוא אומר הללו עבדי ה', שכתב: לדעת תקנה ראשונה ולא תשתכח שמותר בכל [ה]הלל לסמוך עליו ולענות „הללויה” למי שאינו בקי. ולכאורה קשה, שגם בדיבור זה, וגם בדיבורים קודמים כתב רש”י שתקנת הראשונים היתה לבקיאים ולשאננים בקיאים. אלא נראה שרש”י בא לענות

מתחיל „הודו“ ושותקין, ואח"כ עונין אחריו „הודו“, מכאן שבראשי הפרקים צריכין לענות ראשי פרקים עצמן ולא סגי להו ב„הללויה“ לענות למי שאינו בקי, ומיהו אנן דגמרינן כוליה לא צריכינן דהא אנו אומרינן וגומרינן כל ההלל עם המקרא, אלא שלא תשתכח תקנה הראשונה למי שאינו גומר, הוא צריך לומר כל ראשי פרקים. הוא אומר „אנא ה' הושיעה נא“ והם אומרים „אנא ה' הושיעה נא“, מכאן שאם קטן מקרא לפניו עונין אחריו מה שהוא אומר, כלומר הוא אומר „אנא ה' הושיעה נא“, והם אומרים אחריו „אנא ה' הושיעה נא“, ואין זה מראשי הפרקים, ואפילו הכי המקרא אומר „אנא“¹⁸ והם עונין „אנא“¹⁸ אחריו, אלא בזה החזיקו להיות סימן לתקנה עיקר למי שסומך על המקרא, שפעמים שצריך לענות אחריו על כל דבר ודבר שהמקרא אומר, כגון מי שהיה המקרא קטן, כדתנן במתניתין, אם היה קטן מקרא אותן עונה אחריו מה שהוא אומר. הוא אומר „אנא ה' הצליחה [נא]“ והן²⁰ אומרים „אנא ה' הצליחה נא“, מכאן שאם בא לכפול כופל, כלומר הוא אומר „אנא ה' הצליחה נא“, והן שומעין ואח"כ עונים הם, סימן זה החזיקו לדעת שהרוצה לכפול את כל ההלל כופל (עג), שהרי השומע הוא כעונה כדלקמן, ואילו שומעין ואח"כ עונין, היינו כופל, והאי מכאן שאם קטן מקרא לפניו וכו', והאי מכאן שאם בא לכפול כופל — לאו דווקא, דה"ה [מצינו למימר איפכא]¹⁸ מ„אנא ה' הושיעה נא“ שמעין שאם בא לכפול, ומ„אנא ה' הצליחה נא“ — קטן המקרא וכו', אלא אשמועין שלא על חנם החזיקו אלא²⁴ שגומרים את ההלל לעשות דברים הללו, אלא ללמד מהם התקנות הללו שתיקנו חכמים לישראל. הוא אומר „ברוך הבא“ והם אומרים „בשם השם“ מכאן ששומע כעונה, כלומר ב„ברוך הבא“ סומכים העם על המקרא, ואין עונין התיבות עצמן מה שאומר המקרא דהיינו „ברוך הבא“, וגם אין עונין „הללו יה“, מיכאן נלמד מי שאינו יודע לקרות ולא לענות, אם שמע, וכיוון לבו לשמוע אע"פ שלא ענה יצא, וכן מי שמתפללין בציבור [וש"צ]¹⁸ אומר קדיש או ברכו²⁵ ישתקו מתפילתן וישמעו, והרי הם כעונין, ואחר שסיים ש"צ קדושה או קדיש או ברכו יחזרו לתפילתן, אבל הם לא יענו דהוי הפסק בתפילתם [וכן תיקן רב יהודאי גאון בתפילתו²⁶ בהלכות גדולות (ד"י עמ' 57)]¹⁸. בעא מיניה מר' חייא שמע ולא ענה מהו, א"ל הכי אמרי עממיא וספריא מלמדי תינוקת, ודרשיא ורישי עמא, שמע ולא ענה יצא, איתמר נמי א"ר שמעון בן פזי א"ר יהושע ב"ל משום בר קפרא, מנין

הגהות

(עג) 21 ... רות 22 [שקורא] פפוק אחד 23 [שתי פעמים] כמו [באומר שמע] שמע [בברכות (לג, ב)].

20 דף 149 ב. 21 ההשלמות בהגהה זו משוערות. את תחילת ההגהה לא הצלחתי לקרוא. 22 בכתה"י מנוקדת ר' בשורוק. 23 עיין תוס' ברכות לד, א ד"ה אמר פסוקא פסוקא. 24 = אלה. 25 עיין ברש"י לפנינו, ובהגהה ר"י ברלין שם, וראה בסמוך שברש"י נזכר רק קדושה ואצל רבנו נוספו קדיש וברכו. 26 ברש"י לפנינו: בעל הלכות גדולות, ובדקדוקי סופרים הביא נוסחאות ישנות ברש"י: בהלכות גדולות. וראה בבה"ג (ד"י עמ' 56 הע' 75) שזוהי הוספה על בה"ג, ועפ"ז ניתן לפרש את נוסח רבנו „תפילתו“ = טפילתו = הוספתו, ואכן

לשומע כעונה דכת' (מל"ב כב, טז), את הדברים אשר [קרא] יאשיהו, בספר שמצא חלקיהו הכהן משתעי קרא בספר מלכים, וכי יאשיהו קראו והלא שפן קראו דכתיב (שם, י), ויקרא שפן את הדברים, אלא מכאן ששומע כעונה, ודילמא בתר דקראה שפן עיין בה יאשיהו וקראה נמי בו, א"ר אחא בר יעקב לא ס"ד, דכתיב (שם, יט) יען רך לבבך ותכנע מפני בשומעך את הדברים האלה, בקוראך לא נאמר אלא בשומעך ואפילו קאמר קרא, את הדברים האלה אשר קרא יאשיהו, ש"מ דשומע כעונה. ע"כ גמ'.

[מז] ואכתוב תו' ¹ עתה :

תו'. אבל תבא מאירה. אקטן שאינו חייב במצות, ואשה ² ועבד נמי אין חייבים בהלל דמצות עשה שהזמן גרמא הוא, ומאחר שאינם חייבים מן התורה, אלא מדרבנן, איכא ביזוי שעושה אותם שלוחים להוציאו שמי ³ שחייב בהם מן התורה. הילכתא ⁴ גיבירתא איכא למשמע ממנהגא דהלילא. במקומו של רבא היו כולם בקיאים בהלל, ואין ⁵ כולם קורים הלל עם ש"צ, כמו שאנו עושין עכשיו, ולא היו סומכים עליו כלל כדפי' בקונ', אלא שהנהיגו לשנות באילו המקומות כמו שמפרש והולך הלכה למעשה, לבקי, ולשאי' בקי, וגדול מקרא אותו, או קטן. ומה שאין נוהגים עכשיו לעשות כן, משום דמנהגא קרי ליה, והיכא דנהוג נהוג, והיכא דלא נהוג, לא נהוג.

הוא אומר „הודו לה' וגו'“, והם עונים אחריו „הודו לה' וגו'“, מכאן שמצות לענות ראשי פרקים (עד). ומה ⁶ שנוהגין עכשיו לענות על כל הד' פסוקים, „הודו לה'“ וג' „יאמר נא“, לא מצינו מנהג זה בתלמוד.

הוא ¹⁰ אומר „אנא ה' הושיעה נא“, והם אומרים „אנא ה' הושיעה נא“, הוא

הגהות

(עד) וצ"ע ⁶ הלא „הודו“ אינו מראשי פרקים ⁷, ואיך נלמוד מזה לענות ראשי פרקים, ואדרבה היה להתחיל מ„הללו את ה' כל גוים“, ויהיו עונים אחריו, דהוא ראש הפרק ⁸. הקט' הלוי.

(סי' מח) בדעת הרמב"ם, שהרמב"ם הזכיר „הללו“ משום שהוא ראש הפרק, ועיי"ש בהע' ² שלתרוץ רבנו, לא הזכיר הרמב"ם „הודו“ משום שאינו ראש פרק. ואע"פ שרבנו מסיים שם בקושיה, שבכל אופן היה לו לרמב"ם להזכיר „הודו“ — עכ"פ נשאר כנראה בכך שלדעת הרמב"ם „הודו“ אינו ראש פרק (וראה בהע' הבאה). ⁸ מדברי רבנו משמע, שלא ייתכן שגם „הללו“ וגם „הודו“ יהיו ראשי פרקים (מדכתב „ראש הפרק“ בה' הידיעה), וזה כדברי תוס' (פסחים קיז, א ד"ה שעומדים בבית ה') שאמרו „דלא ייתכן שיהיה המזמור שני פסוקים“. וכבר העיר שם המהרש"א שבתהלים שלנו יש ב„הללו“ רק שני פסוקים. ⁹ כעין זה לפנינו בתוס' סוד"ה מכאן שמצוה לענות, עיי"ש. ¹⁰ גם דיבור זה דומה מאד לתוס' שלנו (וראה

הדברים נמצאים בהוספה לבה"ג בשם רב יהודאי. [מז] ¹ מקצת הדיבורים שכאן דומים לתוס' שלנו, ואעפ"כ נראה מהשינויים הרבים שאין אלו תוס' שלנו, ואיני יודע אילו הם. ² השווה לתוס' דידן סוד"ה ותהי לו מאירה. ³ = שהוא מי. ⁴ דיבור זה כמעט זהה בלשונו לתוס' דידן. ⁵ בתוס' לפנינו : והיו כולם, וכך מובן יותר, אך ניתן גם לפרש לגירסת רבנו, שמה שאמרו תוס' קורים הלל עם ש"צ, פירושו שהש"צ מקריא והם קורים על ידו, בזה שהם עונים על כל דבר ודבר, ועל זה אומרים תוס' שבזמן רבא לא קראו כן, אלא כמו שאנו עושים היום. ⁶ קושיה זו מקומה בגמרא, ואין לה שייכות לדברי התוס'. ואולי כתבה רבנו כאן בגלל הקשר שלה להסבר דברי הרמב"ם שבסמוך (ראה בהע' הבאה). ⁷ נראה שרבנו סמך כאן על מה שפירש להלן

אומר „הצליחה נא" וכו'. פסוק אחד הוא, (תהל' קיח, כח) „אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא". ואע"ג דאמרינן (מגילה כב, א) אין מפסיקין בפסוקי' דלא פסק' משה רבינו, אלא לתינוק משום שיכולים ללמד¹¹, הכא שאני מאחר שאומרים הדבר הרבה בני אדם, יש נמי להפסיק שלא יטעו, כדא' בערבי פסחים¹². ע"כ תו'.

[מח] ועתה נדבר מן הרמב"מ (לעיל סי' מד), שתפש לשו' של רבא בגמ', רק הוא כתב „הוא אומר הללו את ה' כל גוים שבחוחו כל האומים, והעם עונים אחריו הללו את ה' כל גוים", וזהו לא מצינו במילתיה דרבא, ועוד הרמב"מ לא כתב מ„הודו לה' כי טוב", ורבא קאמר הוא אומר „הודו לה' כי טוב" והם עונים אחריו „הודו לה' כי טוב"¹. ושםא דעת הרמב"מ דמתחיל המקרא „הללו את ה' כל גוים" שהוא ראש הפרק². אבל מ"מ קשה אמאי לא אמר נמי „הודו" כמו „אנא"³, ודוק ועיין (עה).

[מט] גמ' (סוכה לט, א): מקום שנהגו לכפול את ההלל כופל וכו', תנא ר' כופל בה דברים ור' אלעזר בן פרטא מוסיף בה דברים, מאי מוסיף אמר אביי מוסיף

הגהות

(עה) מי שלא אמר „הודו" עם הציבור, יקה שני בני אדם ויאמר „הודו לה'" והם עונים אחריו „הודו"⁴, דהודו משמע שנים, כמו (תהל' לד, ד) „גדלו לה' אתי" דאחד אומר לשנים גדלו, וכן „הודו" אחד אומר לשנים הודו, אבל „אנא ה' הושיעה נא" ו„אנא ה' הצליחה נא" אומר לאחד ואין צריך שנים⁵, ומספקא לי אם לג' „יאמר נא" נמי צריך שנים כמו „הודו" מאחר דהם אומרים „הודו", או סגי ליה באחד, כמו „הושיעה נא" ו„הצליחה נא". הקט' הלוי.

זה (ראה סי' מה הע' 2) — כגדול המקרא את ההלל וכו'. ואפשר היה לומר שדעת הרמב"ם ש„הללו את ה'" הוא ראש הפרק, ולא „הודו" (עיין לעיל הגהה עד), ובזה היה מיושב הכל. 3 ע"פ האמור בהע' הקודמת מובנת ההשוואה ל„אנא", ומדוע לא הזכיר רבנו השוואה זו בתחילת דבריו, וזו כוונתו עתה, שבמסכת סוטה לא בזכרו כלל ראשי פרקים, אלא „הללויה", ומקורם של ראשי הפרקים שמזכיר הרמב"ם הם דבריו של רבא בסוכה, וא"כ קשה, אחר שהרמב"ם מזכיר את „אנא" ע"פ דברי רבא, למרות שאינו ראש פרק, א"כ אפילו אין „הודו" ראש פרק היה לרמב"ם להזכירו, כיון שהוזכר אצל רבא, כשם שהביא הרמב"ם את „אנא". (ועיין כפות תמרים, סוכה לח, ב, ד"ה הוא אומר אנא ה'). 4 כן הובא במרדכי (שבת, רמז רפו, והובא לעיל סי' ל) בשם ראב"ה (סי' תתעט), ובאגור (סי' תקפה) כתב: וכן ראיתי אני המחבר נוהגים רבותי. ושם (סי' תקפו) הביא כן גם ממדרש שוחר טוב (תהל' קיג, ג), והרמ"א (בדרכי משה ובהגהות השו"ע, סי' תכב סע' ב) הביא את דבריהם. 5 וכן כתב הרמ"א (שם), שהמנהג הוא רק בהודו ולא באנא. ובביאור הגר"א כתב שהוא משום שאנא אינו ראש פרק, ועיין לעיל הג' לו מש"כ רבנו על ההבדל ביניהם.

הע' 12. 11 כלומר, שאינו יכול ללמוד פסוק שלם בבת אחת. 12 איני יודע היכן. ונ"ל שנוסח התוס' לפני רבנו היה: מאחר שאומ' הדבר הרבה בני אדם, כדא' בערבי פסחים. וזה כעין תוס' שלפנינו, והכוונה מאחר שאמרו — בראשונה — פסוקים אלו ישי ובניו ושמואל, ותחילת הפסוק אמר אחד וסופו אמר אחר, כדאיתא בערבי פסחים קיט, א, ע"כ הותר גם לנו לומר כן. אבל לפני רבנו היה הנוסח „שאומרים" ומלה זו הכריחה אותו לפרש שהכוונה לציבור העונה על דברי הש"ץ, והסביר רבנו שהסיבה היא כדי שלא יטעו, וכנראה שבגלל שהוא פסוק ארוך ויש בו מלים חוזרות — שייך לטעות בו יותר. אח"כ חזר רבנו להעתיק מתוס' שלפניו את ההפנייה לערבי פסחים, אך לגירסתו אין לזה מובן.

[מח] 1 עיין על שאלה זו בלחם משנה, במרכבת המשנה (מהד' תניינא) ובכפות תמרים (סוכה לח, ב, ד"ה הוא אומר הודו לה'). 2 נר' לי שכוונת רבנו לתרץ שאין הכרח שהרמב"ם פסק כמו המנהג שהביא רבא, אלא „מנהג קריאת ההלל בימי חכמים הראשונים" שמביא הרמב"ם הוא המנהג שבימי התנאים, שרש"י בסוגיין קורא לו תקנה ראשונה, והוא מתואר במסכת סוטה, בסוגיה שהביא רבנו (בסי' מה) — לצורך תרוץ

אוצר החכמה

לכפול מאודך ולמטה, לפי שכל המזמור כפול [מראשו ועד כאן] ¹ כדפי' לעיל, ומאודך ² ולמטה אינו כפול, ומוסיף הוא וכפל נמי מאודך ולמטה.

מתניתין. מקום שנהגו לברך בקריאת ההלל יברך ברכה, מקום שנהגו שלא לברך לא יברך. גמ'. אמר רבא לא שנו דתליא ברכה במנהג, אלא לאחריו, כלומר לאחר ההלל, "בא"י מלך מהולל בתושבחות" ³, אבל לפניו, "אקב"ו לקרוא את ההלל", מצוה לברך, ואינו תולה במנהגא, דאמר רב יהודה אמר שמוא' כל המצות מברך עליהן עובר לעשייתן (עו). מאי משמע דהאי עובר לישנא דאקדומי הוא, א"ר נחמן בר יצחק (שמ"ב יח, כג) "וירץ אחימעץ דרך הכיכר ויעבור את הכושי" כלומר קידמו לרוץ לפניו, אביי אמר מהכא (בר' לג, ג) "והוא עובר לפניהם", ואיבעית אימא מהכא (מיכה ב, יג) "ויעבור מלכם לפניהם וה' בראשם". ע"כ גמ' מפ' לולב הגזול.

[ג] מצאתי במדרש ¹: (תהל' קיח, כא) "אודך כי עניתני". ישי אבי דוד כשהזקין ובא לימים ונולדו לו כל בניו לבד דוד, כעס עם אשתו ולא רצה לשכב במטתה, ודיבר עם בחורה אחת בביתו לטכול ולבוא במטתה בלילה, והלכה הנערה וספרה לאשתו כדברים האלה לכו ומלטי נפשיך ושכבי במטתי ואני אשכב במטתיך, וכן עשתה. ויהי בלילה ויבא ישי למטת הנערה ומצא שם אשתו ושכבה ² עמה והורתה ממנה ³ וילדה דוד, והיו כל העולם סבורים שזינתה אשת ישי. גם הוא חשדה וישנאיה, ויבז הנער מאד, ולא נתנו להיות עם אחיו ונתנו עם ⁴ הרועים להיות

הגהות

(עו) [ו] מעמא דשמוא' דמצריך [כפל] מצוה לברך עובר לעשייתה, דכתיב (דב' כו, יג) "לא עברתי ממצותיך ולא שכחתי" ודרשינן בפרק כיצד מברכין (ברכות מ, ב) "לא" עברתי ממצותיך" שלא בירכתי ⁴ ברכה לפני [מ]צוה, דעברתי לשון עובר, [כמו] עובר לעשייתה, ולא [שכחתי] מלהזכיר השם [כמו] שג' (דב' ח, יט) "והיה אם שכוח תשכח את ה' אלקיך", והיינו [דאמרי]נן ז"א ⁵ כל ברכה שאין [בה] שם ומלכות ⁶ לאו [ברכה] היא.

[מט] ¹ בגליון. ² ע"פ דברי רש"י במשנה (סוד"ה לכפול). ³ כן כתב רבנו גם לעיל (סי' לב ולג) בהערתו מראבי"ה (סי' תתעט) ומהרמב"ם (הל' חנוכה פ"ג, ה"י), וכן איתא (בקובוצ' בסידור טיהיגן שך (גל' אס, דף 1 ב), וכן שם בסוף, ברוך שאמר" (גל' ג, דף 1 א) ובפי' המקובל ר' הירץ לברוך שאמר (גל' ב, דף 4 ב), וכן בכל כת"י אשכנזים. ⁴ כלומר, שלא שכחתי לברך. ⁵ = זאת אומרת. כן ג"ל לקרא מלה זו. ⁶ כדעת ר' יוחנן שם, ע"פ מה שפסקו הראשונים (עיין שם תוד"ה אמר אביי). [ג] כמה מרבתינו מביאים מעשה כעין זה בשם, "מדרש", אך בין ספרי המדרשים שבידנו לא מצאתיו. עיין בילקוט המכירי על תהלים, מזמור קיח אות כח בשם, "מדרש", ובפי' ההלל

לדבי רש"י (סיני עב, ד—ה, עמ' רמה, מכת"י רומי) מסופר המעשה, ועל קטע ממנו אומר, "ודרשינן". החיד"א בספרו שמחת הרגל על הגדה של פסח הביא זאת בשם, "ספר תורת המנחה כ"י, לחכם קדמון מאד הרב מוהר"ר יעקב סקלי זלה"ה, פרשת בשלח", ובספר מקדש מעט על תהלים (ח"ד עמ' 155) הביא כן בדברי מהר"ש לאניאדו בשם ר' שלמה אלקבץ בשם, "מדרש", וכן הביא שם דברי מהר"ם הכהן מארם צובה בספרו שפתי כהן עה"ת, שג"כ הזכיר עניין זה בלשון, "אמרו". לאחר זמן הראני הרב י. דומב שליט"א שמדרש זה, ממש בסגנון שהביא רבנו, נדפס בהגדת פראג שנת רפז, בגליון על סוף ההלל, תחת הכותרת: כך איתא במדרש. ² בהגדת פראג: ושכב... ממנו. ³ שם:

בשדה בקיץ ובחורף, וכאשר בחרו הקב"ה להיות מלך על ישראל, ענתה אמו⁴ ואמרה (שם) „אודך כי עניתני ותהי לי לישועה” כי עד היום הייתי שנואה ונחשדת לזונה בפי כל. ודוד פתח ואמר (שם, כב) „אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה”, שעד הנה הייתי בז ושפל⁵, ועכשיו נתגדלתי ונמשחתי על כולם. וישי [עצמו] פתח ואמר (שם, כג) „מאת ה' היתה זאת היא נפלאות בעינינו”, שחשבתיו זה לכן זנונים. ושמואל הנביא שבא למשחו [פתח ואמר]⁶ (שם, כד) „זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו”. ולכך כתיב (דהי"א ב, יג) „ואישי⁷ הוליד את ... דוד”⁸, ולא כתיב „וישי”, לפי שהיו מסופקין אם הולידו אם אין⁹. ע"כ.

וזה הטעם נמי דר' אלעזר בן פרטא כופל ומוסיף מ„אודך” ולמטה, דמי שאמר פסוק זה לא אמר פסוק זה, ולכך¹⁰ כופלין אותם הפסוקים להודיע שכל פסוק עניין בפני עצמו הוא¹¹, וסוף דבר הוא, כמו שכופלין „כל הנשמה וגו'” וכן „ה' ימלך וגו'” שהן סוף דבר¹², וכן פי' רשב"מ בערבי פסחים¹³ (קיט, ב ד"ה מאודך ולמטה).

[נא ענייני הלל]: (עז) אין קורין הלל בבית האבל³. שמעתי⁴ מטעם דאמ' (מגילה י, ב) אמר הקב"ה מעשה ידי טבעו בים ואתם אומ' שירה לפני, דבזמן⁵ שאדם בצער, מה השכינה אומרת קלני מראשי, וכו', ואע"פ⁶ שנתלה על רשעו. ועוד ט"א⁷ משום דאמרינן (תהל' קטן, יז) „לא המתים יהללו יה” ולא אורח ארעא

הגהות

(עז) סמך מן הפסוק שאומ' הלל בר"ח, שני' (תהל' קג, א) „הללו אל בקדשו”, כלומר¹ על קידוש החדש הללו אל.

בהלל יש י"ב פעמים „יה”² כנגד י"ב שבטים, לכך נקרא' (תהל' קכב, ד) „שבטי יה”.

כדאמרן לעיל, כופלין אותו. ומפרש רבנו שכבודם הוא שלכל פסוק שאמר כל אחד מהם נותנים חשיבות כעניין בפני עצמו.

[נא] 1 וכן איתא באורחות חיים (הל' ר"ח, ג) ובכל בו (סי' מג). 2 באלו הפסוקים — קיג : א, ט ; קטו : יז, יח, יח ; קטז : יט ; קיז : ב ; קיח : ה, יד, יז, יח, יט. מניין זה הוא לפי הדעות ש„הללויה” כולל שם ושבת בבת אחת, אבל „מרחביה” מלה אחת (ואז אינו מפיק ה, עיין פסחים קיז, א, ובמנחת שי על תהל' קיח, ה, בשם המסורת). 3 דין זה נמצא במעשה הגאונים (סי' נט), וכן העתיק בספר הרוקח (סי' שטז). הובא גם במנהגי מהרא"ק (הל' חנוכה סי' עב הג' ג) ומשם הועתק במנהגי מהרי"ל (הל' חנוכה, ד"ו עמ' 57). 4 לשון זו נמצאת בהגהה במנהגי מהרא"ק (מהד' מכון ירושלים, סי' עב, הג' ב. הגהה זו מתייחסת לסופה של הגהה ג שם, כדמוכח בדברי רבנו). 5 ע"פ סנהדרין מו, א. 6 בהגה' מהרא"ק הסיום : ואפי' אדם רשע מרחם, כי קללת אלהים תלוי. 7 עי' ספר הרוקח סי'

להיות עם הרועים שבשדה. 4 ב„סיני” שם, מיוחסת אמירת הפסוקים כפי הנמצא בגמ' (פסחים קיט, א), למרות שהגמ' איננה מתייחסת לכל המעשה של ישי ואשתו. בילקוט המכירי אמירת הפסוקים שונה מהמובא אצל רבנו וגם מהמובא בגמ'. 5 בהגדת פראג נוסף : מכל אחי. 6 ע"פ הגדת פראג. 7 שם (בטעות) : וישי. 8 יש להעיר ששם גמנים כל בגי ישי, ואין סמיכות בין הכתיב „אישי” להזכרת הולדת דוד. 9 וכאילו כתיב : ואי ישי. ועיין ב„סיני” שם, שדורש מכתוב זה שאמרה אשת ישי „אישי (א' בחיריק) ישי ילדו”. כל אחת מהדרשות מתכוונת לתקופה אחרת בחיי דוד. 10 וכן כתב (בקיזור) ב„סיני” שם. 11 וכן בסידור רש"י (עמ' 190, סי' שפט). ובספר הפרדס (סוף עניין פסח, מהד' עהרענרייך עמ' גד), ובאבודרהם (סדר ר"ח). 12 וכן איתא במנהגי מהרי"ל (הל' תפלה, סב, א בדפוס ורשה) בשם מחזור ויטרי, וכן בלקט יושר א, 103. 13 וז"ל הרשב"ם : ולי נראה, משום כבוד ישי ושמואל ודוד ואחיו שאמרוהו מאודך ולמטה,

לאדכורי ליה צעריה אותם הבאים לנחמו.

מה שאין מכרכין זמן על ההלל⁸ לפי שאין לברך זמן אלא על גוף מצוה שהיא באה מחמת זמן, כגון ימים טובים שמקריבין מוספין. רוק ח⁹.

למה נאמר בהלל המצרי (תהל' קטו, י) „בית אהרן (ברכו) [בטחו ב]ה" ולא נאמר, בית הלוי (ברכו) [בטחו ב]ה", ובהלל הגדול¹⁰ נאמר (שם קלה, כ ויט) „בית הלוי ברכו" ו„בית אהרן ברכו". לפי שהלל המצרי נאמר על¹¹ יציאת מצרים¹², ועדיין לא נחלקו לשנים, בית הלוי ובית אהרן, אבל הלל הגדול נאמר על שם¹³ מעשים ונסים שאירעו לישראל' לאחר יציאת מצרים כמו (שם קלו, יז ויטו) „למכה מלכים גדולים", „למוליד עמו במדבר", ואז נחלק שבט לוי לשנים, לכהנים וללוים, והכי כתיב בית אהרן ובית הלוי. עט"א שמעתי להכי כתיב בהלל הגדול „בית הלוי ברכו ה" ולא בהלל המצרי „בית הלוי בטחו בה", שכבר בטחו בו שלא טעו בעון העגל¹⁴, שנ' (שם' לב, כו) „ויאספו אליו כל בני לוי"¹⁵, אבל לברכו חייבין כולם (עח).

נשלם, דין ר"ח והלל והשייך לו בשם אל עולם

הגהות

(עח) [מנהג] כשר לומר כשהשנה מעוברת ... „ולכפרת" פשע"¹⁶ ...

יהודה החסיד. 14 ומש"כ „בית אהרן וגו'" הוא משום שאתהן עשה את העגל. והשוה למובא ב„סיני" הג"ל (עמ' רלז, מכת"י רומי) על הפסוק „ישראל בטח בה'", שפי' „בטחו" לש' עבר, שבית אהרן בטחו בו, וכן אהרן עצמו, עיי"ש. 15 אלא שלפי טעם זה ישאר קשה, למה לא נאמר במזמור קיח „יאמרו נא בית הלוי כי לעולם חסדו". 16 כן נראית לי קריאת מלה זו, ועפ"י השלמתי. על הנוסח „ולכפרת פשע" עיין סידור צלותא דאברהם, ח"א עמ' תמד. המקור הקדום ביותר הידוע לי עד כה לאמירת „ולכפרת פשע" בשנה מעוברת הוא פירוש המקובל ר' הירץ לסידור (גל' א, דף 3, ב, כהוספה על דברי הרוקח שם): ואני מצאתי, לשנת העיבור „אמר „ולכפרת פשע", וכך נוהגין בורנקבורט. ומדברי רבנו מתברר שהמנהג קדום יותר. בגלל חוסר האפשרות לקרוא את שאר ההגהה בצילום כתה"י איני יודע אם רבנו דבר על חודש העיבור, על מחצית השנה שעד חודש העיבור, או על כל השנה — עיין „מנהגים דק"ק וורמיישא" (לר' יוזפא שמש, העומד לראות אור בעז"ה ע"י מכון ירושלים) בהגהה לסי' סג, ובהע' שם, ועיין משנה ברורה סי' תכג ס"ק ו.

שטז שהביא כעין זה בשם „מנהגים רבי קלונימוס", וכתב שם עוד טעמים. 8 עיין באנצ' תלמודית ערך „הלל" (כרך ט, עמ' תכד) כמה טעמים אחרים על שאלה זו. 9 לא מצאתי בספר הרוקח או בסידור הרוקח. ואולי אין זה סיום קטע זה אלא הכותרת לקטע הבא, שכעין המובא בו נמצא ברוקח, כדלהלן בהע' 11. 10 עיין פסחים קיח, א, כמה שיטות מהו הלל הגדול, ובתוס' שם (ד"ה מהודו). ויש להעיר שבפסוקי דזמרא של שבת מוסיפים את המזמורים קלה—קלו יחד. 11 בפ"י הרוקח להלל (סיני עב, ד—ה, עמ' רמו) הקשה כן ממזמור קיח שבהלל המצרי, ותירץ כעין מה שהביא רבנו, אך שם כתב „שהלל תיקנו במצרים". 12 עיין „סיני" (שם, עמ' רלז, מכת"י רומי) שתירץ שאלה זו, שפרק זה נאמר ע"י דוד על שם דוד עזרא, עיי"ש. 13 בפ"י הרוקח להלל (שם) נאמר שמזמור זה נאמר בימי דוד, אולם במקום אחר בסידור הרוקח (כת"י מ"ס 16664 דף 20 א וכת"י מ"ס 12330 דף 29 ב) אמר על מזמור קלה: אבל משה יסד זה המזמור במדבר וכבר הובדלו. ועיין ספר ציוני, פרשת חקת, על הפסוק „אז ישיר ישראל (דפ' לעמבערג, סד ע"ד) בשם ר'